

Г.Н.Логвина, В.В. Вечерського. У фондах Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург) зберігаються унікальні світліни, на яких зображена сама церква, її інтер'єр.

Як православний священнослужитель, не можу не висловити свого побажання, аби ця церква була відтворена на одній з вулиць Путивля (після зведення в 1957 р. на місці кам'яної Вознесенської церкви районного будинку культури не може бути й мови про відтворення її на історичному місці). Як кажуть у народі, церков забагато не буває, до того ж, в результаті потрясінь ХХ ст. можна з сумом констатувати, що Путивль втратив своє історичне обличчя. Тож відтворення Вознесенської церкви хоч якось могло б компенсувати ці втрати.

Посилання

1. Вечерський В.В. Українські дерев'яні храми. К., 2007. – 271 с.
2. ПСРЛ. – Т. II. – СПб., 1908. – 938 стлб.
3. Левитский И., свящ. Город Путивль. – М., 1905. – 54 с.
4. Рябинин И.М. История о Путивле, уездном городе Курской губернии. – Путивль, 1911 – 168 с.
4. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М., 1980. – 252 с.
5. Левитский И., свящ. Город Путивль. – М., 1905. – 54 с.
6. ГАКО, ф. 750, оп. 1, д. 219. Доклад благочинного I округа Путивльського уезда прот.Андрея Петрова о переносе деревянной церкви из г.Путивля в деревню Зинову.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.

Чурочкин А., прот. Деревянная Вознесенская церковь в Путивле

Статья посвящена последнему деревянному храму города Путивль – Вознесенской церкви (построена в 1771 г., уничтожена в 1940-х гг.). На основе архивных данных и недавно обнаруженных документов освещаются главные события из истории этой церкви в XX веке.

Ключевые слова: *деревянная архитектура, Путивль, Вознесенская церковь.*

Churochkin O., prot. Wooden Ascension church in Putivl

The article is devoted to the last of the wooden church of Putivl - Ascension Church (built in 1771, destroyed in 1940-th.) Based on historical data and the newly discovered document highlighting the main events in the history of this church in the twentieth century.

Key words: *wooden architecture, Putyvl, Ascension church.*

15.03.2013 р.

УДК 94 (477): (1:32):623.1/3:623.817

Ю.О. Коваленко

ГЛУХІВСЬКІ ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ

Стаття присвячена фортифікаційним спорудам м. Глухова, котрі у різні часи були як частиною міської фортеці так і інших військових об'єктів.

Ключові слова: *дитинець, бастион, кордегардія, барбакан, редут, траверс.*

До історико-топографічного опису глухівських фортифікацій в загальноісторичному контексті у різні часи зверталися історики, археологи та краєзнавці, зокрема архієпископ Філарет (Д. Гумілевський), В. Ткаченко, В. Вечерський, В. Ленченко, Л. Деркач, В. Приймак, В. Звагельський, В. Белашов, О. Мірошніченко та інші дослідники. При цьому окремо темі глухівських фортифікаційних споруд їх роботи не присвячувались.

Питання вигляду фортифікаційних споруд середньовічного Глухова та їх виникнення є найменш вивченим на фоні загального дослідження історії розвитку літописного міста від найдавніших часів до сьогодення. У давньоруських літописах Глухів кілька разів згадується як місто, пов'язане з тими чи іншими історичними подіями, але жодного разу ми не зустрічаємо згадок з описами забудови або укріплення міста. Через надзвичайну мізерність писемних джерел зі згадками про давньоруський Глухів одними із найважливіших джерел у вивченні цього періоду розвитку міста є наукові звіти та публікації археологічних розвідок та розкопок. Саме археологічні дослідження є чи не єдиним джерелом, що підтверджує існування Глухова у XI-XIV ст. як великого міського центру Сіверщини. Завдяки їм вдалося з'ясувати можливе місцезнаходження дитинця давньоруського Глухова, укріпленого посаду та деяких ремісничих районів.

Дитинець знаходився на мису в районі сучасних вул. Києво-Московської та пров. Пожежного. Укріплений посад обмежувався сучасними вулицями Першотравневою, площею Рудченка, площею старого ринку (район пам'ятки історії «Тюремний замок») та вулицею Спартака. Глухів міг мати і декілька укріплених охоронних в'їздних форпостів, таких як мис в районі пров. Києво-Московського, що прикриває місто з північного боку, та мис по вул. Красна Гірка (район старого козацького кладовища). Ремісничі райони знаходились в укріпленому посаді і за його межами.

Місце розташування дитинця давньоруського Глухова – питання дискусійне. Оскільки у літописах він майже не згадується, а його топографічний опис княжої доби взагалі невідомий, висновки про міські фортифікації та поселенську структуру того часу формувалися в основному на

підставі археологічних розвідок та порівняльної характеристики пізньосередньовічних планів Глухова та залишків давніх фортифікацій. Одна з версій місцезнаходження дитинця – природне плато, яке здіймається над заплавою р. Есмані та пересохлим руслом струмка Нетеча (Малотеча, Починок) і межує з вулицями Валовою, Спартака та Терещенків. За цією версією його площа становила приблизно 2,7 га [1, 310]. Саме археологічні розвідки спершу навели дослідників на думку про те, що дитинець знаходиться у згаданому місці (В.Б. Звагельський, В.В. Приймак) [2, 4-5]. Пізніше, коли продовжились археологічні дослідження міської території, особливо її центральної частини, виникла інша думка щодо локалізації дитинця. На картах Глухівської фортеці XVIII ст. чітко видно мис, що виступає у заплаву р. Есмані. Згідно останніх досліджень, за твердженням В.В. Приймака, саме на цьому мисі знаходився дитинець середньовічного Глухова. Його площа становила 2,5 га, що перевищує площі дитинців двох сусідніх з Глуховом давньоруських міст – Путивля та Вири. Дослідник також наголошує, що можливо не вся територія мису була відмежована ровом як дитинець, а тільки його частина [3]. Висновки В.В. Приймака про місцезнаходження дитинця на кінці природного мису біля Київської брами є слушними, але все-таки вони базуються на недостатній доказовій основі. Залишків рову, що відмежовував дитинець від посаду, поки що не виявлено [4, 12].

Що ж собою являли укріплення княжого Глухова – достеменно не встановлено. Археологічні дослідження хоча і проводились у різних місцях центральної частини міста, але за браком ділянок, де можна було б безперешкодно закласти великий розкоп, обмежилися тільки шурфуванням. Ці роботи показали, що культурні шари періоду давньої Русі на місці вірогідного дитинця майже повністю зриті під час пізніших перебудов Глухова. Тому про те, чи була забудована територія дитинця і яким саме чином, наразі сказати неможливо. Але важливим доказом існування тут мурованої споруди (вірогідно храму або княжого палацу) є скупчення плінфи неподалік Київської брами. На схилі решток західного бастиону виявлений фрагмент плінфоподібної плитки, вкритої темно-зеленою поливою. Такими плитками зазвичай встелялася підлога давньоруських храмів [5]. У східній частині мису знайдено велику кількість плінфи та цем'янкового розчину, що свідчить про місцезнаходження у безпосередній близькості до місця знахідки підмурків кам'яної споруди.

У 2004 р. під час проведення земляних робіт, пов'язаних з упорядкуванням центральної частини міста, була досліджена траншея по вул. Терещенків. Довжина її становила більш ніж 300 м. Зачистка стінок дала досить чітку стратиграфічну картину. Майже по всій довжині

траншеї археологічні культурні нашарування мали гарну збереженість і тільки в декількох місцях незайманість культурних шарів була порушена пізніми перекопами. Глибина траншеї – близько 2 м. Давньоруський культурний шар місцями знаходився на глибині 80-90 см. Він був насичений уламками гончарної кераміки XII-XIII ст.

Майже напроти кафе «Едельвейс» було зафіксовано залишки рову, в заповненні якого знаходилась кераміка виключно XII-XIII ст. Поряд із водонапірною вежею розвідками 2003 р. також була виявлена частина рову в кількох десятках метрів на південний схід від вул. Терещенків. Якщо прослідкувати напрямки цих частин рову і протрасувати їх назустріч один одному, то вони співпадають. Отже, ми маємо справу з оборонною лінією укріпленого посаду давньоруського Глухова.

При дослідженні західних схилів глухівської фортеці XVII-XVIII ст. у тому місці, де знаходяться залишки єдиного збереженого бастиону, посередині ескарпованого схилу виявлена засипана тераса, яка, вірогідно, оперізувала схили фортеці у період Київської Русі. Підтвердженням цьому є смуга з археологічним культурним шаром, насиченим керамікою XII-XIII ст., яка проходить у верхній третині західного схилу по вул. Валовій.

Про пізньосередньовічний або ранньомодерний Глухів збереглося чимало документальних свідчень. Крім того, на сьогоднішній день ми маємо значну кількість археологічних матеріалів XVII-XVIII ст., отриманих в результаті розвідок останніх років. Вони становлять джерельну базу дослідження глухівських фортифікаційних споруд цього періоду.

У 1636 р. новгород-сіверський староста князь О. Пясочинський купив у Якуба Крентовського частину глухівських земель. 1638 року королівським указом йому надаються землі іншої частини Глухова, що належали Войцеху Пустоловському. На початку 1638 р. Глухів отримує статус селища, а вже в середині того ж року – слободи [6, 441]. На картах, укладених французьким військовим інженером Гійомом-Левассером де Бопланом, Глухів знаходимо на лівому березі р. Есмані під назвою Glowkow. Також на картах Боплана, як окремий населений пункт, позначений один з мікрорайонів сучасного міста – Веригине. Він фіксується на правому березі р. Есмані як Weginin.

Пясочинський осаджує на глухівському «старосвітському городищі» свій двір, обнесений дерев'яним частоколом. Місто отримує іншу назву – Новий Острог [7, 18]. Фортифікаційні роботи по зведенню земляних та дерев'яних укріплень навколо його центральної частини тривали протягом кількох років. Вони перетворили Глухів у добре укріплену фортецю. На західному боці лежала заболочена заплава річки Есмані, над заплавою підносились стрімкі ескарповані схили,

Рис. 1. Польський король Ян II Казимир

на яких було насипано вали та збудовано частокіл. З північного боку підходила природна перепона – заплава невеликої річечки Малотечі. Південна та східна сторони були укріплені викопаним ровом і насипаним валом. Зберігся опис Глухова 1654 р., зроблений під час приведення до присяги глухівських козаків та міщан після Переяславської ради: «...А город Глухов стоит меж речки Усмани на острову. Около посаду, меж речки, землею город. На старосвитцком городище сделана два вала земельных; около тех валов два рва; на том валу надолбы; меж тех валов башен нет. В том землею городе поставлена церковь деревяная во имя архангела Михаила; у тое церкви служащей поп Григорей. Да подле того ж земельного города поставлен был Песочинского пана двор на горе над речкою Усмани; около того двора, с трех сторон осыпь земляная; на осыпи поставлен острог дубовой; межи того острога сделаны ворота проезжие, на воротех и глухих наугольных башен меж того острога нет. Около того острога сделан ров, а ров к острогу огорожен бревнами с одной стороны, и подле того острога у земли сделан честик, колье дубовые, да около слобод того города Глухова на всполье сделал ров для приходу воинских людей. Да к тому ж городу Глухову уездные села...» [8]. З цього опису можна зробити висновок, що Глухів мав складну триділну систему укріплень: замок, укріплений двір Пясочинського та слободу, захищену від поля ровом [9, 208]. Незважаючи

на розвиток артилерії та поступовий занепад протягом XVII ст. дерев'яних фортець і створення та розвиток бастионної системи фортифікацій, у Глухові ще у другій половині XVII ст. укріплення були дерев'яними. Крім «дубового тину» або частоколу, як бачимо з опису, при укріпленні глухівського острогу були використані конструкції у вигляді частика – загострених дубових кілків, встановлених на бермі, та надобів – обрубків колод, вертикально вкопаних у землю в шаховому порядку. Вони створювали додаткові перешкоди для ворога [9, 50-51]. Інколи надовби були з'єднані зверху прогоном. Розміщувалися вони за зовнішнім краєм рову, прикриваючи шлях позад себе. Подібні укріплення використовувалися ще у давньоруський час [10, 23]. В. Вечерський вважає, що рови глухівської фортеці були заповнені водою [9, 50]. На укладеному ним плані рів, заповнений водою, протрасований від русла пересохлого зараз струмка Починок по сучасній вул. Терещенків до перетину з вул. Спартака, по вул. Спартака у напрямку вул. Вальної до сполучення з р. Есманню. На нашу думку, робити такий висновок передчасно, адже цьому немає жодного документального підтвердження, а результати останніх досліджень говорять, що глибина залягання материка тут не перевищує 2,5 м. Це спростовує гіпотезу про можливість існування тут засипаного рову.

Пропотужність глухівських укріплень говорить той факт, що у 1664 р. місто витримало облогу польського війська, яка тривала більше місяця. У листопаді 1663 р. воно на чолі з самим королем Яном II Казимиром (Рис. 1) вторглося на територію Лівобережної України. 24 січня 1664 р. ворог підійшов під стіни міста. Взявши передцим безперешкодно Мену, Нові Млини, Сосницю, Борзну, Короп та Кролевець, поляки вирішили захопити й Глухів, хоча він, фактично, не мав для них особливого значення як важливий стратегічний об'єкт. У Глухові знаходилися місцевий гарнізон на чолі з генеральним суддею Павлом Животовським, загін козаків київського полковника Василя Дворецького та російські війська московського стольника, полковника Авраама Лопухіна. Загальна кількість польського війська становила 92 тис. чоловік: 20 тис. польської кавалерії, загін королівської гвардії з 12 тис. рейтарів, 20 тис. козаків, 4 тис. німецьких драгунів, 14 тис. польської та німецької піхоти, 2 тис. гусарів, та 20 тис. татарського війська під командуванням двох синів кримського хана Мехмед-Гірея. Оточивши місто, поляки спочатку запропонували здатися оборонцям Глухова без бою, та, отримавши відмову, піддали місто шквальному артилерійському обстрілу. Перші дні облоги для них проходили як весела прогулянка. Вище офіцерство на чолі з королем влаштувало звані обіди та вечері, які інколи продовжувались до ранку. Під час цих гулянок офіцери, будучи добре наїдпитку, гарцювали перед укріпленнями обложеної фортеці,

Рис. 2. Французський посланець герцог Антуан де Грамон граф де Гіш

демонструючи свою сміливість. На їх щастя жоден не постраждав від куль глухівчан, які не оминали можливості поцілити знахабнілих шляхтичів. Один з польських офіцерів, французький посланець герцог Антуан де Грамон граф де Гіш (Рис. 2), залишив докладний опис облоги Глухова, у якому, зокрема, є згадки про подібні казуси. Після двотижневої облоги король на військовій раді ухвалив рішення штурмом взяти місто. На світанку, після підриву потужної міни (пороховий заряд, закладений у підкоп під земляні укріплення), у пролом, що утворився внаслідок вибуху, кинулись піхотинці та велика кількість спішеної кавалерії. Одним з перших, хто повів війська в атаку, був коронний великий хорунжий Ян Собеський (Рис. 3) (пізніше став королем Речі Посполитої). Ян II Казимир, як головнокомандувач, також знаходився на полі бою. Разом з генералом Чарнецьким (Рис. 4) вони весь час були на чолі польської кавалерії. Незважаючи на зруйновані укріплення та шалений натиск жовнірів, захисникам Глухова вдалось відбити всі атаки. Під час першого штурму загинуло більше 4 тис. польських солдатів та понад 200 офіцерів. Польський король не міг змиритися з першою невдачею і через 8 днів знову кинув війська на приступ. На його думку, першого разу штурм був невдалим через самовпевненість та слабку підготовку – міна, яка повинна була відкрити прохід у земляних укріпленнях, була не досить потужною. В результаті прохід виявився замалим, а відтак – і його пропускна спроможність. Врахувавши свої помилки, поляки під час другого штурму підірвали відразу дві міни, набагато потужніші за першу. Уздовж оборонного рову,

Рис. 3. Коронний великий хорунжий Ян Собеський

Рис. 4. Польський генерал Стефан Чарнецький

впритул до фортеці, були встановлені дві артилерійські батареї: одна нараховувала дванадцять, друга – шість гармат. Штурм розпочався, як і першого разу, відразу після підриву мін на світанку. О шостій годині ранку піхота при підтримці майже всієї кавалерії кинулась у проломи. Увірвавшись до фортеці, поляки відрубали голови всім захисникам, котрі обороняли місця проломів, і, пробившись до найвищої точки фортеці,

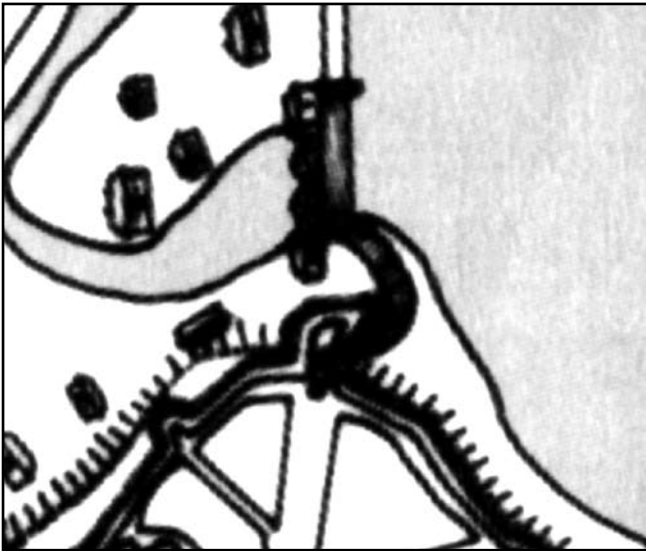

Рис. 5. Зображення підйомного моста на плані Глухова 1724 р.

встановили свої знамена. Нападники були впевнені, що вона вже от-от впаде, але свіжі сили московських стрільців на чолі з полковником Дворецьким не тільки вибили супротивників з фортеці, а й знищили велику їх кількість, незважаючи на шквальний вогонь вісімнадцяти гармат, що прикривали наступ поляків. Втративши майже таку саму кількість воїнів, як і під час першого штурму, король вимушений був зняти облогу й поспішно відступити, оскільки бойовий дух війська був підірваний. До того ж у стані поляків збільшилася смертність від голоду та хвороб. Головною ж причиною поспішного відходу були невтішні вісті від татар, котрі повернулися з чергових грабунків. Вони повідомили про те, що з кількох боків до Глухова підтягуються війська гетьмана Івана Брюховецького, російського боярина князя Григорія Ромодановського та російського князя Федора Куракіна. Знявши п'ятиденну облогу, польське військо вирушило до Новгорода-Сіверського.

На початок XVIII ст. Глухів стає одним із найкрасивіших міст Лівобережної України. Ось який опис у 1702 р. подає російський мандрівник-паломник Іоанн Лук'янов: «Град Глухов землею, обруб дубовий, вельми крепок; а в нем жителей богатых много, панов; и строеня в нем преузоричное, светлицы хорошия; палаты в нем полковника Стародубскова Моклышевскаго зело хороши; ратуша зело хороша, и рядов много; церквей каменных много; девичей монастырь предивен зело; соборная церковь хороша очень; зело лихоманы хохлы затейливы к хоромному строению; в малороссийских городах другога вряд такова города сыскать: лучше Киева строением и житием» [11, 9].

Навесні 1711 р. під час своєї подорожі до Києва у Глухові зупинявся датський дипломат Юст Юль. У своєму щоденнику він дав коротку характеристику глухівській фортеці, у якій зазначено, що після

Рис. 6. План Глухівської фортеці 1750 р., укладений квартирмейстером Магнусом фон Рене

того, як за наказом царя Петра I столиця І. Мазепи Батурин була висаджена в повітря, головним містом козацької землі став Глухів. Місто оточене досить міцним валом і сухим ровом, але гармат у фортеці майже немає. На чолі російського гарнізону кількістю у 150 чоловік стоїть комендант князь Б.І. Гагарін [12, 336].

Під час пожежі 1732 р., яка сталася у Глухові за гетьманування Д. Апостола, згоріли дерев'яні фортечні вежі та підйомні мости (Рис. 5). Вже після смерті гетьмана у березні місяці 1734 р. було видано наказ про їх ремонт. Справа так і називалася: «Дело о починии башен калиток и мостов в Глухове имеющихся». За наказом імператриці Єлизавети Петрівни князь Шаховської у присутності членів військової Генеральної канцелярії ухвалив зобов'язати сотників всіх засеїмських сотень Ніжинського полку поставити певну кількість колод, потрібних для будівництва брам, фортечних веж, підвісних мостів через рови та замощення вулиць [13, 1-40].

У 1748 р. майже вся центральна забудова міста була знищена величезною пожежею. Того ж року було переплановано напрямки центральних вулиць міста та реконструйовано фортецю. Починаючи з середини XVIII ст., Глухів переживає, фактично, друге відродження. План його відбудови розробили петербурзький архітектор А.В. Квасов та московський архітектор І.С. Мергасов. У 1749 р. під керівництвом мінера київського інженерного корпусу Єфима Наумова були споруджені нові дерев'яні брами – Київська, Московська і Путивльська. Пізніше, у 1766-1769 рр., за проектом А. Квасова збудували муровані Київську і Московську брами [1, 314]. З донесення капітана Наумова, датованого 17 серпня 1749 р., стає відомо про особливості оздоблення фортечних брам та мостів. У ньому він пише про висилку зі стародубського полку та Глухівського гарнізону токарів та різьбярів для виготовлення балясин для мостів та вирізьблення на дерев'яних воротах

гербів, орлів та капітелей [14].

Найбільш повну інформацію про планувальну структуру та забудову території глухівської фортеці після пожежі 1748 р. можна отримати з плану 1750 р., укладеного квартирмейстером Магнусом фон Ренне (Рис. 6). Навколо фортеці фіксуються лінії земляних укріплень з бастионами. Проглядаються лише 2 виступи суто бастионного характеру, а інші 9 нагадують бастиони, що були дещо переплановані. Натомість на плані фортеці 1748 р. (Рис. 7), укладеного гезелем архітектури І. Мергасовим, чітко фіксується 11 бастионів [1, 312]. Повернувшись до плану 1750 р., бачимо 9 фортечних брам. Назви чотирьох з них відомі: Київська, Московська, Білополівська та Путивльська. Ще 5 брам були, вірогідно, невеликими проходами у товщі міських укріплень. В одному з архівних документів 1721 р. – купчій на ім'я Агафії Отрошихи – згадується Некрасівська брама [15]. У справі про починку кожухів для вартових, що несли службу в різних місцях глухівської фортеці, є перелік варт із зазначенням кількості приписаних до них вартових. У цьому списку фігурує Михайлівська брама [16]. У переліку будівельних матеріалів в частині необхідної кількості колод, що ними замощували вулиці центральної частини Глухова під час реконструкції дерев'яних споруд у 1734 р., вказана Севська брама, відстань від якої до новозбудованого фортечного мосту складала «сто пятьдесят и один аршин...» [13, 3]. У південному куті фортеці, поряд з Путивльською брамою, фіксується невелике земляне укріплення на зразок барбакану, хоча у повній мірі його так назвати і не можна, оскільки барбакан – це винесена за межі фортеці вежа для додаткового укріплення входу в фортецю. Саме такі вежі середньовічних фортець з кам'яними мурами були своєрідним прообразом укріплень, подібних глухівському. У центральній частині фортеці знаходилась мурована Троїцька церква, будівництво якої на той час ще не було закінчене. Поряд стояла мурована Миколаївська церква з дерев'яною дзвіницею. Прямо посередині головного майдану, напроти Миколаївського храму, знаходився центральний міський колодязь. На тому ж майдані, напроти Троїцької церкви, розташовувалась будівля генеральної військової канцелярії, а на схід від неї, на самому краю майдану – скарбової канцелярії або скарбниці. У південно-східному куті фортеці знаходилась мурована церква св. Анастасії. На схід від храму, на церковній землі, стояв будинок протопопа Корнілія. Ближче до Путивльської брами, у південному куті фортеці, було порожнє місце, що належало генерал-майору Кочубею. У південно-західній частині глухівської фортеці виділявся комплекс Успенського дівочого монастиря, обнесений кам'яною стіною. На території обителі

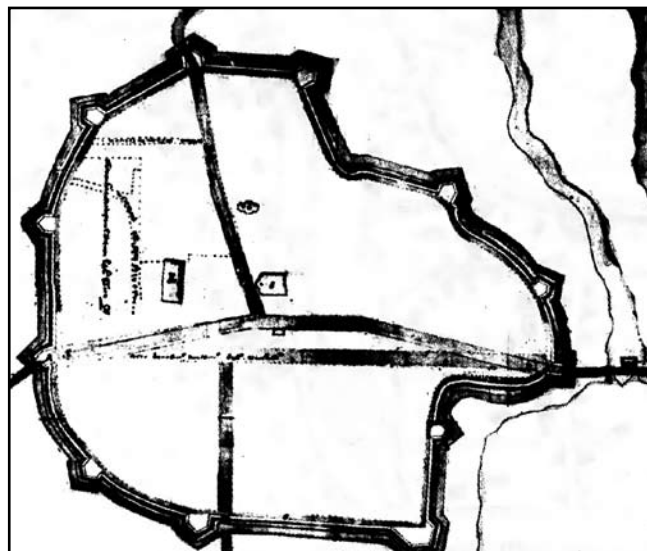

Рис. 7. План Глухівської фортеці 1748 р. гезеля архітектури І. Мергасова.

фіксується десять споруд, включаючи головний Успенський собор та трапезну церкву. Поряд з монастирем, з північного його боку, знаходилась сотенна канцелярія. Стояла вона біля Києво-Московської дороги (зараз вул. Києво-Московська). На північ від Києво-Московської дороги, поряд із західною межею фортечних укріплень, знаходилась Михайлівська мурована церква зі старою дерев'яною дзвіницею. У північному куті фортеці, неподалік північного бастиону, розташовувалась двір генерального писаря Туманського. У тому ж таки 1750 р. в середині фортеці згадується стара Велика кам'яна дорога біля Московських воріт та в цьому ж місці фортечний вал [17, арк. 4].

Докладну характеристику міської забудови, історичної топографії, топоніміки, економічного життя міста, зокрема глухівської фортеці, подають у своїй статті О.Б. Коваленко та О.В. Гринь згідно опрацьованого ними опису Глухова 1782 р. Це найпізніший відомий опис Глухова, ще не знищеного пожежею 1784 р.

Згідно «Ведомости состоящих Новгородского-Северского наместничества в уездном городе Глухове казенных, духовных, и партикулярных строениях» Глухів був поділений на 5 частин: 1) город, обнесений валом; 2) передмістя Красна Гірка з П'яною долиною; 3) Білополівське передмістя зі слободою Кубраківкою; 4) Веригинське передмістя; 5) Усівське передмістя. Власне фортеця мала 4 основні фортечні брами – дерев'яні Путивльську та Білополівську і кам'яні з кордегардіями Московську та Київську. Ще в описі фігурують «криничні ворота» (вірогідно, це один з невеликих безіменних проходів у товщині міських укріплень, що фіксуються на планах фортеці різних років) [18].

У серпні 1784 р. нова пожежа вщент спопелила практично весь Глухів. Навіть кам'яні храми, які

Рис. 8. Київська фортечна брама з кордегардіями

стояли осторонь щільної дерев'яної забудови, вигоріли зсередини. Після цієї пожежі місто втратило свою столичну велич і набуло рис рядового повітового містечка.

Серед архівних документів збереглося чимало свідчень про пожежу 1784 р., що стала однією з головних причин занепаду міста наприкінці XVIII ст. Вони не тільки вказують на причини виникнення лиха, а й дають цінну інформацію щодо топографії пізньосередньовічного Глухова, його топоніміки, особливостей історичної забудови та фортифікаційних споруд. Одним із таких є рапорт глухівського коменданта – полковника Єфима Простоквашина – на ім'я генерал-губернатора Малоросії, фельдмаршала П. Румянцева-Задунайського [19, арк. 9-13]. Інший документ – «Ведомость о сгоревших в бывшей 7 числа августа сего 1784 году Новгородского Северского наместничества в уездном городе Глухове великой пожар казенных публичных и партикулярных строениях и домах» – перераховує кількість споруд Глухова, що потерпіли від пожежі [20, арк. 14-15].

У 2004 р. під час проведення земляних робіт з метою упорядкування центральної частини міста (так званої «стометрівки») було розкрито культурні шари XVII-XVIII ст., не порушені перекопами. У східній частині «стометрівки» на початку траншеї було відкрито фрагмент фундаменту невідомої споруди. Оскільки напрямком тогочасної вулиці відповідає нинішньому, залишки фундаменту не

могли належати будинку. Відомо, що у XVIII ст. в цій частині міста знаходилась фортечна Московська брама. Теоретично всі дослідники історії та архітектури древнього Глухова розташовували її в районі пам'ятника Леніну. Але вона не могла стояти осторонь проїжджої частини. Розглянувши залишки споруди, було зроблено припущення про знахідку підмурків Московської брами. Фундамент південного пілону складений з цегли, скріпленої вапняним розчином. Вона покладена на масивну підкладку з дикого каменю потужністю 1-1,3 м. Підмурки північного пілону повністю зроблені з дикого каменю до глибини 2 м. Посередині проїжджої частини, між пілонами, – прошарок цегли та будівельного сміття потужністю 0,7-0,8 м. Цегла, використана для спорудження цих фундаментів, аналогічна зразкам споруд XVIII ст., зокрема Київської фортечної брами.

Наприкінці XVIII ст. глухівські міські укріплення втратили своє значення, і на початку XIX ст. було вирішено знівелювати вали та засипати рови. Відповідний проект, розроблений у 1802 р., був успішно реалізований у 1808 р. за наказом генерал-губернатора Малоросії князя О. Куракіна [21]. До нашого часу від укріплень пізньосередньовічної фортеці дійшли Київська фортечна брама з кордегардіями (Рис. 8) та залишки двох бастіонів – західний та кутовий північний, перший з яких знаходиться на схилі над вул. Валовою, а другий – у кінці пров. Києво-Московського.

Ще одна земляна фортифікаційна споруда - залишки редути - знаходиться на південній околиці Глухова поряд з пров. Некрасова в урочищі Борок. Її унікальність полягає у тому, що більшість подібних збережених споруд (поле Полтавської битви, редути на Бородинському полі та ін.) або значно поновлені, або ж взагалі є новоробними. Глухівський редут, як фортифікаційна споруда, нікому не відомий. Його ніколи ніхто не охороняв і не поновлював. Майже впритул до нього підходить давній піщаний кар'єр. Зазвичай редути використовувались у якості тимчасових опорних пунктів як у системі укріплених бойових позицій під час безпосередній бойових дій, так і у складі прикордонних сторожових ліній. Вірогідно, глухівський редут міг бути тренувальним укріпленням, оскільки знаходиться у межах давнього військового учбового полігону. Вперше запис про польовий табір компанійців, що розташовувався на території урочища Борок, зустрічається ще у щоденнику Якова Марковича під 1740 роком [22, 116]. Автор статті з'ясував, що військовий полігон у Борку проіснував більше ніж 250 років. Отже, ця місцевість може представляти неабиякий інтерес для дослідників військової історії.

Редут в урочищі Борок являє собою земляне укріплення підпрямокутної форми. Його розміри становлять 28 x 50 м. Він має зовнішній рів, що проходить по периметру, та прохід, розміщений з горжевого фасу або з тильного боку. Висота валу від дна рову до верху складає 1,5-2 м. Фронтальний бік спрямований на захід у бік присілка Нової Греблі (пров. Некрасова). Всередині укріплення частково зберігся траверс –насип, що знаходився напроти входу, потрібний для ведення обстрілу на випадок, якщо ворог буде намагатись потрапити всередину з тилу через прохід. Внутрішня частина бастиону з часом втратила свій первісний вигляд. Вона майже повністю безладно засипана ґрунтом. Вся площа бастиону, включаючи територію навколо нього, поросла сосновим лісом. У кількох місцях редут пошкоджений невеликими шурфами, в яких місцеві жителі добувають пісок.

Також у Борку є ще кілька ділянок зі збереженими валами. Вони частково зруйновані внаслідок господарської діяльності. За попередніми висновками вони є обваловкою військового полігону. Час їх виникнення, вірогідно, – XVIII – початок XIX ст.

Глухівські фортифікаційні споруди є різними як за хронологією, так і за призначенням та станом збереження. Одні є пам'ятками історико-культурної спадщини й охороняються державою, інші постійно знаходяться під загрозою знищення. Запобігти цьому має фіксація та дослідження нововиявлених об'єктів для постановки їх на державний облік з подальшою популяризацією шляхом включення до нових екскурсійних маршрутів.

Посилання

1. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – К., 2005. – 586 с.
2. Звагельський В.Б., Приймак В.В. Звіт про археологічні розкопки давньоруського міста Глухова у 1991 р. – Суми, 1992. – 48 с.
3. Приймак В.В. Літописне місто Глухів (До 850-річчя першої літописної згадки) // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини. Глухів, 2003. – С. 22.
4. Белашов В.І. Археологічні дослідження міста Глухова (огляд історичного і сучасного стану. 1872-2000 рр.) // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: матеріали першої науково-практичної конференції (18 квітня 2002 р.). – Глухів, 2002. – С. 12.
5. Тоцька І.Ф. Про деякі підсумки вивчення Софії Київської // Теорія та історія архітектури і містобудування. – Вип.2. – К., 1998. – С. 142.
6. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). – К., 2006. – 496 с.
7. Деркач А.Л. Глухів – гетьманська столиця. – К., 2000. – 176 с.
8. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные археографическою комиссиею. Т. X. (Доп. К Ш Т.). – СПб., 1878. – С. 829-830.
9. Вечерський В.В. Гетьманські столиці України. – К., 2008. – 319 с.
10. Яковлев В.В. История крепостей. – М. – СПб., 2000. – 400 с.
11. Путешествие в святую землю московского священника Иоанна Лукьянова (1710-1711). – М., 1862. – 104 с.
12. Записки Юста Юля, датского посланника при Петре Великом (1709-1711). М., 1900. – 599 с.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (Далі – ЦДАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 4839, 40 арк.
14. ЦДАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9800, арк. 2-3, 23 арк.
15. Державний архів Сумської області, ф. 684, оп. 1, спр. 1, арк. 39.
16. ЦДАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10027, 11 арк.
17. ЦДАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10006, 25 арк.
18. Коваленко О.Б., Гринь О.В. Невідомий опис Глухова 1782 р. // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. – Глухів, 2006. – С. 111-118.
19. ЦДАК України, ф. 54, оп. 1, спр. 3251, арк. 9-13.
20. ЦДАК України, ф. 54, оп. 1, спр. 3251, арк. 14-15.
21. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України. К., 2003. – С. 290.
22. Дневныя записки малороссийскаго подскарбия генеральнаго Якова Марковича. Издание Александра Марковича. Ч. 2. – М., 1859. – 242 с.

Коваленко Ю.А. Глуховские фортификационные сооружения

Статья посвящена фортификационным сооружениям г. Глухова, которые в разное время были как частью городской крепости, так и других военных объектов.

Ключевые слова: дитинець, бастион, кардегардия, барбакан, редут, траверс.

Kovalenko Yu.O. Hlukhiv fortifications

This article is devoted to Hlukhiv fortifications which at different times were both part of the city fortress and other military facilities

Key words: citadel, bastion, room for the guard, barbacan, redoubt, traverse.

15.03.2013 р.